

В.В. Струкаў

**СПОСАБЫ ЎВЯДЗЕННЯ ПРОЗВІШЧАЎ
ЛІТАРАТУРНЫХ ПЕРСАНАЖАЎ У МАСТАЦКІ ТЭКСТ
(на матэрыяле мовы раманаў Івана Мележа “Палеская хроніка”)**

Прозвішчы ў мастацкім тэксце набываюць выразную канатацыйную значымасць пры ўмове забеспячэння арганічнай узаемасувязі з сістэмай маўленчых сродкаў мастацка-эстэтычнай структуры твора. Падабраць прозвішча, якое адпавядала б канцэпцыі вобраза, – першы этап стварэння анімічнай прасторы твора. Другім этапам з’яўляецца ўвядзенне падабранага прозвішча ў мастацкі тэкст.

Наколькі важным з’яўляецца першы этап у творчай лабараторыі пісьменніка, сведчаць планы, накіды, матэрыялы, запісы, заўвагі пра онімы, іх варыянты, у тым ліку і варыянты прозвішчаў, у якіх ёсць неаднаразовыя праўкі (больш падрабязна пра гэта можна знайсці ў каментарыях да 5–7 тамоў Збору твораў) [1; 2; 3].

На шляху рэалізацыі першага этапу пісьменнік знаходзіўся ў пошуках прозвішчаў, якія, першае, мелі прататыпы літаратурных персанажаў; другое, сінхранічна суадносіліся з рэальным этнаантрапаніміконам; трэцяе, адпавядалі наяўным анімічным сінхранічным тыпам і мадэлям. Пры забеспячэнні ва ўсіх выпадках адной абавязковай умовы: падабраныя прозвішчы павінны быць марфаналагічна і дэрывацыйна суадноснымі з прозвішчамі ў соцыуме.

Другі этап стварэння анімічнай прасторы мастацкага твора рэалізуецца на ўзроўні спосабаў увядзення прозвішчаў у тэкст. На матэрыяле мянушак літаратурных персанажаў лінгвістычная інтэрпрэтацыя спосабаў увядзення ў мастацкі тэкст намі праведзена [5]. Аднак прозвішчы як онімы ў параўнанні з мянушкамі маюць спецыфічныя асаблівасці як эстэтычна-стылістычныя моўна-маўленчыя сродкі. Таму спосабы ўвядзення прозвішчаў у мастацкі тэкст будуць шмат у чым адрознымі, спецыфічнымі, што абумоўлена рознай ступенню канатацыйнай семантычнай празрыстасці: у мянушках яна трымаецца на паверхні, выстаўлена на паказ; у прозвішчах – некалькі прыхавана, за выключэннем прозвішчаў экспрэсіўна-ацэначных, якімі сучасная беларуская мастацкая проза асабліва не захопляецца (у мове раманаў Івана Мележа “Палеская хроніка” да іх мы аднеслі чатыры: *Дубадзел, Зубрыч, Ярашчук*).

Спосабы ўвядзення прозвішчаў у мастацкі тэкст, з’яўляючыся індывідуальна-творчымі, эстэтычна дэтэрмінаваны класічным вопытам, мастацкімі традыцыямі, памножанымі на наватарскія пошукі; адштурхоўваючыся ад класічнага вопыту найперш Якуба Коласа, Іван Мележ як творчая індывідуальнасць напаўняе такія онімы глыбокім унутраным зместам. І як вынік – яны атрымліваюць эстэтычнае сілкаванне адначасова і ад семантыкі прозвішчаў, і ад спосабаў іх увядзення ў мастацкі тэкст.

Інтэлектуальны чытач, на што яго пастаянна скіроўвае аўтар, працэс асваення складаемых мастацкага характару арганізуе на аснове партнёрска-апаненцкага асэнсавання мастацка-эстэтычнай сістэмы твора, змястоўную сутнасць якой складаюць эстэтычныя існасці “чалавек” як аб’ект мастацкага даследавання ↔ “прозвішча” як абазначэнне гэтага чалавека ↔ “літаратурны персанаж” як прадукт мастацкага даследавання і носьбіт гэтага прозвішча. Накладваюцца адна на другую, узаемадзеінічаюць адна з другой названыя існасці на ўзроўні мастацкага вобраза, складанне якога адбываецца з улікам аўтарскай канцэпцыі, якой падпарадкаваны моўна-вобразныя сродкі яе рэалізацыі – у нашым выпадку прозвішчы і спосабы іх увядзення ў тэкст як састаўная частка мастацка-эстэтычнай сістэмы.

У вялікага пісьменніка спосабы ўвядзення прозвішчаў у мастацкі тэкст дэтэрмінаваны індывідуальным стылем, імкненнем стварыць моўна-вобразны набыянальны і этнарэгіянальны каларыт.

Адзначанае пацвердзім лінгвістычна-літаратуразнаўчай інтэрпрэтацыяй наступных спосабаў увядзення прозвішчаў у мастацкі тэкст, якія падаюцца ў межах іх семантычных тыпаў – нейтральныя, экспрэсіўна-ацэначныя і прозвішчы з падтэкстам.

1. Экстралінгвістычны спосаб, сутнасць якога заключаецца ў тым, што канатацыйна-характарыстычны план зместу прозвішча выяўляецца праз указанне на:

а) знешні выгляд персанажа – *Белы, Беразоўскі, Дзяцел* Васіль: *За сталом было трое: камісія на чыстцы. Пасярэдзіне сядзеў старшыня камісіі Белы, работнік парткалегіі ЦК партыі Беларусі і камуніст з лютага 1917 года, прысадзісты, шчуплаваты, немалады ўжо, з зачасанымі назад пасівелымі [а значыць, белымі. – В.С.] валасамі, спакойны ў манеры гаварыць і ў рухах. Абапал старшыні былі члены камісіі: чорны, з кудламі, вельмі жвавы і вельмі худы Галенчык, прафсаюзна дзеяч з Мінска, былы майстар па вырабу храмавай скуры;*

і шыракаплечы, важкаваты з выгляду Беразоўскі, чыгуначнік [2, с. 268]. У такі час з хаты, недалёка ад той, дзе дзяўчына брала ваду, выйшаў на ганак, пацягваючыся, хлопец [Васіль Дзяцел. – В.С.] з хмурнымі заспанымі вачыма, з калматай ні то русявай, ні то цёмнай чупрынай, з упартымі губамі [1, с. 9].

Дэталі ў партрэце, выражаныя эпітэтамі-прыметнікамі, – характарыстычна псіхалагізаваныя, хоць і адзначаюцца, на першы погляд, без асаблівага акцэнту, але чытач затрымлівае сваю ўвагу на іх як на адным з лінгвістычных аспектаў эстэтычнага асэнсавання мастацкіх вобразаў, непрымусова падключаючы ў гэты працэс семы прозвішчаў: *Белы* (з *белым* колерам у народзе звязваецца звычайна светлае, жаданае), *Беразоўскі* (*бяроза* як дрэва выклікае высокія інтымныя пачуцці, адчуванне сілы і моцы), *Дзяцел* (птушка *дзяцел* асацыіруецца з заўзятай упартасцю).

б) учынкi і паводзіны, звычайна адэкватныя заяўленым дэталям ў партрэце, – *Анейка* Іван Анісімавіч ('быць у гурце людзей, трымацца гэтага гурту'), *Дзяцел* Змітро, ён жа Міця-ляснік ('заўзята ўпарты аматар гарэлкі'): *Ва ўсім раёне не было цяпер сяла ці нават хутарка, у які хоць бы некалькі разоў не наведваўся Анейка [2, с. 172].*

Это такія асобы, як Чарняк Пракоп, Дзяцел Змітро ...

Ён [Міканор Дзяцел. – В.С.], мусіць, выказаў бы ўсіх, але ляснік Міця, пачуўшы сваё прозвішча, абарваў яго, заявіў на ўвесь голас [у п'янай зацятасці. – В.С.]:

– Это усё – ер-рунда! [1, с. 312].

Прозвішчы *Анейка*, *Белы*, *Беразоўскі*, *Дзяцел*, – паводле тэрміналогіі А.Ф. Рогалева [4, с. 68], адносна-нейтральныя: яны, не валодаючы знешне выражанай характарыстычнасцю, набываюць яе экстралінгвістычна – праз указанне на дэнатат, якім у мастацкім тэксце з'яўляецца літаратурны персанаж.

2. Абазначэнне літаратурнага персанажа такім прозвішчам пабуджае чытача да лінгвістычных пошукаў-даследаванняў, у выніку якіх раскрываецца этымалогія оніма, увасобленыя ў ім магчымыя асацыяцыі. Далейшы ўваход у прозвішча адбываецца праз прызму асэнсавання спосабу яго ўвядзення ў мастацкі тэкст, паколькі тэкст якраз і ёсць той вербальны цэнтрапункт, у якім увасоблена эстэтычная канцэпцыя аўтара і адначасова канцэпцыя чытача як яго партнёра і апанента.

Сказанае пацвярджае важнасць працэсу асваення моўных сродкаў складвання канатацыйнага плана зместу, які найбольш поўна выяўляе сябе

ва ўмовах уласна лінгвістычнага спосабу ўвядзення прозвішча ў мастацкі тэкст.

Уласна лінгвістычны спосаб увядзення прозвішчаў у мастацкі тэкст – асноватворны. Абзначэнне яго такім тэрмінам абумоўлена тым, што канатацыйная характарыстычнасць прозвішча закладваецца на зрэзах моўнага ўзроўню праз мастацка-эстэтычнае забеспячэнне:

а) асацыятыўна-метафарычнай суадноснасці прозвішча з апелятывам: *Глушак* – з *глухім* да ўсяго новага ў дачыненні да *Халімона Глушака*, *Нібыта-Ігната і глухім* да чужой бяды і бяды блізкага чалавека ў дачыненні да *Міканора*; *Дубадзел* з *дубовых дзел* чалавекам; *Зубрыч* з *зубрам* (*зубамі*); *Маёвы* з *вясной, радасцю, маем*; *Ярашчук* з *гневам, лютасцю* (рус. *яростью*); *Башлыкоў разумеў яго: Міканор Глушак* [пасля слоў маці, якая заступілася за *Халімона Глушака*, якога і ў калгас не пускаюць і, паводле яе слоў, якому свет заслانیлі. – В.С.], *як на суддзю глядзеў на яго, сакратара райкома. Быў разгневаны на маці і адчуваў сябе такім вінаватым, што гатоў быў на любую кару* [3, с. 126]; *Дубадзел тым часам гнаў каня ў Вадовічы. Быў поўны ўвесь радасцю, ахвотай дзейнасці. Упёк, языкатую* [пра Ганну, якую насуперак логіцы жыцця (не жыла з Яўхімам) арыштаваў і адправіў у высылку. – В.С.]. *Будзе знаць, як смяяцца з Савецкай улады!* [Дубадзел схіляў Ганну на інтымную з ім сустрэчу, а тая пасмяялася з яго. – В.С.]. *Закаецца сто разоў. Локці кусаць будзе. Ды позна будзе* [3, с. 444]; *Пад шорхат колаў у пясчаных каляінах, ціха пакалыхваючыся разам з вазком, Зубрыч думаў. ... Поўзаць і штохвіліны аглядвацца, як бы не заўважылі, што ён час ад часу выпускае зубы, точыць іх* [2, с. 426–428]; *Ён* [Заяц Хама. – В.С.] *не дарма выбраў сабе такое прозвішча – Маёвы! Ён і пісаў, можна сказаць, пра май, пра веснавую радасць, пра радасць росквіту* [2, с. 216]; *Тут жа, каб і хацеў вярнуцца, дак з Ярашчуком – як жыць!* [2, с. 344].

б) актуалізацыі семы прозвішча ці яго дэрывацыйных афіксаў, для асэнсавання якой ад чытача не патрабуецца, як і ў творах Якуба Коласа, спецыяльнай мовазнаўчай дасведчанасці, або, калі яна, гэтая актуалізацыя, складаная, даецца аўтарам адпаведная лінгвістычная інтэрпрытацыя, як гэта робіцца ў прозе Уладзіміра Караткевіча і Фёдара Янкоўскага, паводле змястоўных вывадаў вядомага лінгвіста В.В. Шура [6, с. 192–218]: *Гайліс* (суфікс *-іс-* з латышскай мовы); *Мормаль* (*мармытаць*); *Харчаў* (з уласным патрабаваннем *Харчава* ці яго падначаленых міліцыянераў да арыштаванага ўзяць з сабой *харчоў*): *Гайліс* [з запіснай кніжкі пісьменніка. – В.С.]. *Дома этажэрка – кнігі Леніна, закладкі. Чытае ўрыўкі адтуль.*

Педантызм (нярускі). Цвёрдасць. (У 1937 гіне. Цвёрда, непахісна ідзе на смерць. Вера ў праўду, у Леніна) [3, с. 419–420]; Мормаль, неспакойна соўгаючы папачку на каленях, вінавата спрабаваў прырэчыць: настаўнікі не ўхіляюцца ад калектывізацыі. ... Бачачы, як недавольна слухае яго прырэчанні Баілыкоў, загадчык райана ніякавеў, згаджаўся: вядома, трэба больш рабіць. Лепш агітаваць [3, с. 110];

Скажы матцы яго [да Андрэя Рудога. – В.С.], штоб прынесла адзецца ... – Шабета зірнуў на босыя, з попелымі плямамі падсохлай гразі Васілёвы ногі. – Абутак які-небудзь. І харчоў торбу.

– Харчоў? – Адгукнуўся Андрэй Руды і падтуліў губы: вунь яно што! Ён нейкім дзіўным позірам агледзеў Васіля.

– Харчоў. І кеб хутко! [1, с. 60–61].

3. І першы, і другі зрэзы (асацыятыўна-метафарычная суадноснасць прозвішча з апелятывам і актуалізацыя семы прозвішча) ствараюцца ў большасці выпадкаў моўнымі сродкамі, якія даюць магчымасць забяспечыць суадноснасць прозвішча з дэнататам (літаратурным персанажам), з яго ўчынкамі і паводзінамі. У чыстым выглядзе экстралінгвістычны і ўласна лінгвістычны спосабы ўвядзення прозвішчаў у мастацкі тэкст не існуюць, як і не існуюць у чыстым выглядзе або толькі дадатныя, або толькі адмоўныя людзі, індывіды, абазначаныя тымі ці іншымі онімамі. Пра экстралінгвістычны і ўласна лінгвістычны як асобныя спосабы ўвядзення прозвішчаў літаратурных персанажаў у мастацкі тэкст можна гаварыць умоўна, маючы на ўвазе тое, які кампанент у кожным канкрэтным выпадку з’яўляецца пераважальным: пазамоўны – маецца справа з экстралінгвістычным, унутрана моўны – з уласна лінгвістычным спосабамі.

Вось чаму ёсць падставы, і гэта пацвярджаецца антрапаніміконам мовы раманаў “Палеская хроніка” Івана Мележа, гаварыць пра сінтэтычны спосаб, які мы з улікам папярэдняй іх лінгвістычнай інтэрпрэтацыі абазначаем як **экстраўласналінгвістычны**. Названы спосаб увядзення прозвішчаў літаратурных персанажаў у мастацкі тэкст засноўваецца на тым, што прозвішча як антрапонім “бачыцца” не толькі пісьменнікам як канцэптам ствараемага вобраза, але і карыстальнікам прыгожага пісьменства, які, хоць і апасродкавана, але “ўдзельнічае” ў працэсе яго стварэння, паколькі толькі такая эстэтычная аперацыя дае магчымасць надзейна знітаваць мастацкі працэс у адно цэлае, аснову якога складае лінгвістычна-эстэтычная трыяда: “аўтар” ↔ “вобраз” ↔ “чытач”. А кампаненты трыяды, як вядома, не з’яўляюцца бязлікімі: аўтар стварае

пераканальныя вобразы, скажам, Апейкі, Башлыкова, Чарнушкі, якія эстэтычна асэнсоўваюцца чытачом. Па гэтай прычыне ў оніме літаратурнага персанажа ўсё так ці інакш “дыктуецца” пісьменнікам, зыходзячы з існасці чалавека і магчымага яго ўспрыняцця чытачом. Адсюль пісьменнік бярэ на ўзбраенне і моўна-маўленчы фактар оніма (абазначаемае персанажа), і сам персанаж (вобраз) у эстэтычна-мастацкай яго рэальнасці: прозвішча як фанетычнае слова, семантыка і абазначаемае (дэнатат).

Эстэтычна рэалізуецца экстраўласналінгвістычны спосаб увядзення прозвішчаў у мастацкі тэкст шляхам:

а) метафарызацыі семы моўнага знака – *Баілыкоў* ‘начальнік над усімі начальнікамі і палешукамі Юравічшыны’; *Чарнушка* ‘паводле чорнага колеру валасоў, вачэй і броваў’; *Чарняк* ‘паводле чарнаты барады, броваў і маўклівасці, затоенасці’: *Раішучасць Баілыкова, яго моцная пагроза трывожылі. Трывожылі, злавалі і – стрымлівалі. Пагроза Баілыкова – не жартачкі... Нядобрае, небяспечнае было маўчанне* [3, с. 64]; *І косы чорныя* [у Ганны Чарнушкі. – В.С.], *густыя, аж блішчаць, бы намочаныя, і смуглявасць на твары такая ж, і шчочкі таксама ж выпінаюцца* [1, с. 28]; *Уся ўвага Міканора была з Пракопам, які, уткнуўшы бараду ў шырокія расхрыстаныя грудзі, важна сунуўся ўсцяж канавы, панура аглядаў, штосьці думаў. Дзіўны, звераваты чалавек – заўсёды, здаецца, штосьці тоіць нядобрае. ... Лясун* [сапраўднае прозвішча Чарняк. – В.С.] *схаваў вочкі пад густой чарнатой броў* [1, с. 207].

б) апісання знешняга выгляду персанажа, у чымсьці метафарычна суадноснага з апелятывам – *Галенчык* ад *галенне* ‘прымусовае знішчэнне валасоў на скуры’; *Пелюх* ад *пелі* ‘нізкае балоцістае месца сярод поля’: ... *чорны, з кудламі, вельмі жвавы і вельмі худы Галенчык, прафсаюзны дзеяч з Мінска, былы майстар па вырабу хромавай скуры...* [2, с. 268]; *Пелюх прыйшоў скора. Чорны, няголены, жвава ўскочыў, угледзеўся, не пазнаючы; відаць, чакаў кагосьці іншага, бо, калі пазнаў, Яўхім заўважыў – юрлівыя, з бляскам вочы расчаравана пахаладнелі* [2, с. 420].

Спосабы ўвядзення прозвішча з’яўляюцца агульнамоўнымі, аднак рэалізуюцца яны мастаком слова як творчай індывідуальнасцю, якая ў Івана Мележа як пісьменніка вызначаецца: першае, тонкім адчуваннем канатацыйнай значымасці прозвішчаў; другое, уменнем дазіраваць канатацыйную характарыстычнасць адносна нейтральных прозвішчаў, прозвішчаў экспрэсіўна-ацэначных і з падтэкстам. Колькасны абсяг і тых, і другіх, і трэціх у мове раманаў “Палеская хроніка” знаходзіцца ў межах адпаведнасці з мастацка эстэтычнай практыкай сучаснай беларускай

прозы, якая, наследуючы класічны моўна-маўленчы і літаратурна-мастацкі вопыт Якуба Коласа, імкнецца глыбінна спасцігнуць народнае жыццё і чалавека як арганічную частку народа, беручы для гэтых мэт за аснову народны погляд на рэчаіснасць і невычэрпныя моўна-вобразныя скарбы агульнанароднай мовы як крыніцы мастацкай дасканаласці твора, у сістэме якой належнае месца займаюць прозвішчы літаратурных персанажаў.

Літаратура

1. Мележ Иван. Збор твораў: У 10-ці т. Т. 5. Мінск: Маст. літ., 1981. 415 с.
2. Мележ Иван. Збор твораў: У 10-ці т. Т. 6. Мінск: Маст. літ., 1982. 573 с.
3. Мележ Иван. Збор твораў: У 10-ці т. Т. 7. Мінск: Маст. літ., 1983. 558 с.
4. Рогалев А.Ф. Ономастика художественных произведений. Гомель: ГГУ им. Ф.Скорины, 2003. 194 с.
5. Струкаў В.В. Спосабы ўвядзення мянушкі ў мастацкі тэкст // Актуальныя праблемы мовазнаўства (да 80-годдзя праф. І.Я. Лепешава): Матэр. міжнар. нав. канф. Гродна: Гродзенскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Я.Купалы, 2004. С. 241–244.
6. Шур Васіль. Анамастычная лексіка ў беларускай мастацкай літаратуры. Мінск: УП “Тэхнапрынт”, 2002. 228 с.

В.П. Трайкоўская

УСТОЙЛІВЫЯ ВЫРАЗЫ З АНТРАПОНІМАМІ Ў ТВОРЧАСЦІ ЯКУБА КОЛАСА

У склад антрапонімаў уваходзяць уласныя імёны чалавека, якія ў беларусаў звычайна ўтвараліся з двух кампанентаў: імя і прозвішча (параўн.: *Францыск Скарына, Кастусь Каліноўскі, Сымон Будны, Язэп Лёсік* і г. д.), але пасля далучэння Беларусі да Расіі пад уплывам рускай мовы ўжываецца ўжо трохкампанентнае ўласнае імя (параўн.: *Пётр Міронавіч Машэраў* і г. д.). Ва ўстойлівых выразях як беларускай, так і рускай моў сустракаюцца толькі аднаслоўныя антрапонімы, пераважна імёны тыпу *Макар, Сенька* і г. д., зрэдку адзначаюцца і прозвішчы тыпу *Заблоцкі*.

Менавіта з аднаслоўнымі імёнамі чалавека, у творах Я.Коласа ўжываюцца фразеалагізмы, якія можна падзяліць на тры групы: фразеалагізмы з імёнамі міфічнага і гістарычнага паходжання; фразеалагізмы з імёнамі, ужытымі ў беларускім фальклоры; фразеалагізмы з бытавымі імёнамі, пашыранымі ў Беларусі.